

Hendrik De Man (midden), minister in de tweede regering-Van Zeeland, 1937

Hendrik De Man en de revolutie van rechts

Olivier Boehme, historicus bij de Nationale Bank van België

Hendrik De Man (1885-1953) staat tot op vandaag bekend om twee feiten: het Plan van de Arbeid (Plan-De Man), dat een oplossing wilde bieden voor de economische crisis op basis van een nieuwe socialistische doctrine en zijn bekendmaking op 28 juni 1940, waarin hij de Nieuwe Orde als een voldongen feit aanvaardde en de politieke rol van de Belgische Werkliedenpartij (BWP), net als die van andere partijen, als uitgespeeld beschouwde. De beoordeling achteraf van wat de ene De Mans collaboratie zal noemen en de andere zijn aanwezigheids-politiek kan zich bewegen tussen twee al te extreme posities. Aan het ene uiterste staat de bewering dat De Mans ideologische evolutie vóór de oorlog onafwendbaar moest leiden naar samenwerking met het nazi-regime als de gelegenheid zich daartoe zou voordoen. Aan het andere uiterste wordt gesteld dat De Mans bereidheid tot één of ander vergelijk met de vijand slechts een kwestie was van pragmatisme en tactiek, dat zijn ideologische keuzes van daarvoor losstonden van en zelfs tegengesteld waren aan hetgeen de bezetter wilde bewerkstelligen⁽¹⁾.

De evolutie in De Mans denken over socialisme, natie en fascisme

De Man was één van de intellectuelen van zowel het Belgische als het Europese socialisme. Hij militeerde niet alleen al jong in deze beweging, maar ook zijn studies in de sociale wetenschappen in België en Duitsland waren slechts het begin van een levenslang reflecteren over de samenleving in het algemeen en het socialisme in het bijzonder. Ik overloop hier achtereenvolgens de evolutie in zijn denken over socialisme, nationalisme en fascisme.

De Mans eerste stappen en zijn groei binnen de socialistische beweging verliepen langs de lijnen van het marxisme. In Duitsland, waar hij als jongeman actief was, was deze leer heel sterk ingebed in de beweging. Maar ook voor de Belgische socialistische partij, hoe groot of eerder hoe beperkt de impact van het marxisme daar ook was, vormde deze doctrine toch een belangrijk ideologisch kader.

Na de Eerste Wereldoorlog stelde De Man, die toen als hoogleraar in de sociale wetenschappen aan de universiteit van Frankfurt vooral met de intellectuele onderbouwing van het socialisme bezig was, vast dat noch het communistische marxisme noch het gematigde reformisme voldeden. Hij verliet de materialistische uitgangspunten van Marx en legde meer de nadruk op de psychologische en ideeënmatige grondslagen van de beweging. Socialisme was niet in de eerste plaats een klassenstrijd, maar een ethisch onderbouwd maatschappelijk systeem dat grote delen van de bevolking moest kunnen aanspreken: zowel arbeiders, bedienden als kleine middenstanders en zelfs moreel bewogen industriëlen.

Toen hij in 1933 wegens de machtsgreep van de nazi's terugkeerde uit Duitsland en zich opnieuw in de Belgische politiek engageerde, kwam hij al gauw - in 1934 - op de proppen met zijn befaamde Plan van de Arbeid. Dit voorzag structuurhervormingen in staat en economie om tot een gemengde economie te komen. De staat zou een langetermijnplanning opstellen en het plan implementeren. Een primordiaal doel was volledige tewerkstelling. De Belgische Werkliedenpartij (BWP) moest zich ontpoppen als een ware volkspartij. Het middenveld werd erkend maar in plaats van storende en te pas en te onpas interfererende lobby's voorzag hij de institutionalisering van de verschillende belangengroepen in corporatieve raden. Deze zouden het parlement, herleid tot één Kamer, bijstaan in zijn werkzaamheden.

De twee regeringen-Van Zeeland (1935-1937), waarin De Man als minister zetelde, brachten enige hervormingen tot stand in de financiële sector en lieten de deflatiepolitiek los. Maar al bij al vond De Man dat zijn denkwerk onvoldoende vruchten afwierp. Een element van desillusie met betrekking tot het toen bestaande politieke systeem in België valt bij hem niet te ontkennen.

Reeds als student nam De Man flamingantische standpunten in. Taal en cultuur waren in zijn opvoeding meegegeven als belangrijke waarden. Onder invloed van het austromarxisme, de variant van Marx' leer van Otto Bauer en Karl Renner in de Oostenrijks-Hongaarse monarchie van vóór 1918, verdedigde De Man na de Eerste Wereldoorlog het recht van elk individu op een eigen taal en cultuur. In 1918 stuikten multinationale staten als de Donaumonarchie en het Rusland van de tsaren in elkaar. In tegenstelling tot wat Wilson (en Lenin) dachten, waren grenzen en de creatie van verschillende nationale staten ontoereikend om het probleem van een eigen taal en cultuur op te lossen; verschillende 'volkeren' leefden immers door elkaar. Voor De Man, die de notie 'natie' erkende en ernstig nam, zou het individuele recht op een eigen taal en cultuur gekaderd worden in een wereldburgerschap. Er zouden nog wel staten ge-

vormd worden op basis van het algemeen enkelvoudig stemrecht, maar de nationale minderheden zouden aan hun trekken komen door dit principe van individueel nationaliteitsrecht en toenemend wereldburgerschap dat uiteindelijk de grenzen overbodig kon maken.

Wat de Vlaamse Beweging betreft, die hij goedgezind was voor zover ze zich opstelde als een emancipatiebeweging, stond hij gematigdheid voor. Ze moest een bevrijdingsbeweging zijn die dezelfde doelen als het socialisme nastreefde en de solidariteit met de Waalse broeders niet opgaf. Eind jaren '30 gebruikte ook De Man het woord federalisme. In 1938 was er zelfs een congres van de Vlaamse socialisten dat ging over Vlaanderen. Het was ongetwijfeld de bedoeling van De Man en zijn medestanders te bewijzen dat er een eigen Vlaams socialisme was, en daarmee een rechts front tussen katholieken en Vlaams-nationalisten, dat in de lucht hing, af te blokken. Toch bleef De Man ook tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn loyaleit aan België betuigen. In 1941 stelde hij wel een cultureel en administratief tweeledig België voor met een tweetalig Brussel.

Zowel De Mans plansocialisme met een brede volksbasis, als zijn erkenning van het nationaal gegeven waren niet vreemd aan de term die hij in 1937 samen met Paul-Henri Spaak lanceerde: het nationale socialisme. Die term, met nare connotaties, is toen en daarna aangegrepen om te wijzen op het fascistoïde karakter van De Mans politieke project. Naar eigen zeggen bedoelde hij er echter niets anders mee dan het herzien en beperken van het socialistische internationalisme.

De Man heeft zich in 1931, nog vóór Hitlers machtsgreep en nog voordat anderen, zoals vele conservatieven, begonnen in te zien welke rampzalige kanten het opging met uiterst-rechts in Europa, afgezet tegen het fascisme. Hij beschouwde het als de grootste vijand van het socialisme en bestempelde het na analyse in toch nog deels marxistische, deels psychologiserende trant, als 'vergaarbak voor kleinburgerlijk ressentiment'. Volgens hem kozen zij die wel tot het proletariaat behoorden maar dat niet wilden geweten hebben voor een beweging die zowel antisocialistisch als antikapitalistisch was. Opvallend daarbij is dat De Man het fascisme niet beschouwde als de handlanger van het grootkapitaal (de zogenaamde 'agententheorie' van de marxisten) en dat hij een gemeenschappelijk terrein van fascisme en socialisme erkende, met name antikapitalisme.

Ondanks zijn afkeer van fascisme en ondanks het feit dat hij nooit aan alle kenmerken van deze stroming heeft voldaan heeft hij zich naar het einde van de jaren '30 toe, ook toen hij in 1939 voorzitter was geworden van de BWP, laatdunkend uitgelaten over het parlementaire systeem, over de politieke klasse en groeide zijn begrip voor regimes zoals in Duitsland en Italië. De afwegingen daarvan komen aan bod in het volgende deel van mijn uiteenzetting.

Verschillende kaders voor verschillende interpretaties

De interpretatie die De Mans ideologische en politieke 'Werdegang' vóór de oorlog in een direct en dwingend verband brengt met zijn doen en laten na 28 juni 1940 (of 28 mei 1940) is het meest verregaand verdedigd door de Israëliische historicus Zeev Sternhell. Als Sternhell de term fascisme hanteert, gaat hij op een bijzonder reductionistische manier te werk: al wie het eenzijdige materialisme van het marxisme wilde herzien en tegelijk het socialistische reformisme wilde overstijgen, kan volgens zijn schema daarbij worden ingelijfd. Die verbreding van betekenis gaat zo ver dat alle 'afwijkende', niet-marxistische tendensen binnen het socialisme vóór de Eerste Wereldoorlog reeds als fascistisch worden gekwalificeerd. De Franse schrijver Maurice Barrès, die Sternhell tot de socialistische wegbereiders van het fascisme rekent, gebruikte waarschijnlijk in 1898 voor het eerst de term 'socialisme nationaliste' en de Italiaan Corradini had het in 1910 over 'socialisme national'⁽²⁾.

Voor dit 'revolutionaire socialisme', zoals deze 'linkse' stroming die naar het fascisme tenderde wordt genoemd, ziet Sternhell drie elementen als onontbeerlijk. Ten eerste: de revolutionaire dynamiek wordt verankerd in de markteconomie. De staat organiseert, mobiliseert, planificeert de economie, zonder ze echter in collectief bezit te brengen. Zo is ook de associatie met het nationale socialisme van De Man snel gemaakt. Ten tweede: de natie komt in de plaats van het proletariaat. Ten derde: de liberale democratie, haar intellectuele normen en waarden worden vernietigd. Deze drie elementen, zo maakt Sternhell zijn redenering rond, behoren ook onverbrekelijk tot de kern van het fascistische ideeëngoed, waarmee volgens hem het verband tussen beide stromingen is gelegd:

Voor Sternhell is De Man dus een typische representant van het revolutionaire revisionisme. Hij nam afstand van Marx en zijn klassenstrijd en herformuleerde de grondslagen van het socialisme. Hij hoopte niet meer op de grote proletarische revolutie, maar bepleitte politieke en economische structuurhervormingen om in een samengaan van socialisme en kapitalisme de economie en de samenleving door een sterke overheid te laten sturen⁽³⁾.

Laat ik al zoveel zeggen: het probleem met de thesis van Sternhell is niet dat ze de plank volledig mislaat, maar wel dat ze zo extreem en onnauwkeurig gesteld is. Bovendien was hij niet de enige die verwantschap opmerkte tussen fascistische en linkse intelligentsia⁽⁴⁾.

De term revolutie van rechts of conservatieve revolutie biedt volgens mij een fijner, vollediger en gedifferentieerder concept om deze verschillende verschijnselen te duiden. De rechtse of conservatieve revolutie werd als het ware geboren met de Franse 'verlichte' revolutie eind 18e eeuw, het kraambed van het tijdperk der ideologieën. In een Europa dat niet meer de traditionele cohesie kende die verzekerd werd door God en vorst gingen twee stromingen een confrontatie aan: een liberale stroming, bereid

tot meer of minder radicale veranderingen, en een conservatieve stroming die wilde behouden wat was of herstellen wat was geweest.

De rechtse of conservatieve revolutie is antiliberaal in haar verwerping van individuele vrijheid en het politieke systeem dat daarop is gebouwd: parlementarisme op basis van individueel stemrecht. Ze is antisocialistisch in haar verwerping van het gelijkheidsbeginsel en het streven naar emancipatie van onderuit, maar niet noodzakelijk antisocialistisch waar het staatsdirigisme op economisch gebied betreft. Ze is elitair in haar benadrukking van één of andere vorm van leiderschap van bovenaf als principe (in de praktijk komt het natuurlijk ook elders voor) en communautaristisch waar ze het primaat van een zogezegde natuurlijke of bovennatuurlijke gefundeerde gemeenschap (van welke soort ook) vooropstelt. Tenslotte is ze antirationalistisch in haar negatieve mensbeeld dat aan de mens het vermogen ontzegt op eigen houtje en ieder voor zich de zogenaamde 'ware orde der dingen' te doorzien. Het is duidelijk dat deze karakteristieken met elkaar vervlochten zijn.

Lang voor het ontstaan van het fascisme gingen antidemocratische, antiliberaal en later ook antisocialistische bewegingen deel uitmaken van het politieke veld. Ultraconservatisme en ultrarechts hebben, naargelang tijd, plaats, groep, traditie, situatie, verschillende gedaanten aangenomen. Het geheel wordt nog complexer doordat men eveneens met de tijdgeest, waarvan tendensen in onder meer literatuur, wetenschap en kunst getuigen, moet rekenen. (Deze tijdgeest is wel verwant met een gedurende een bepaalde periode overwegend ideologisch klimaat, maar valt er nog niet mee samen.)

Het ligt niet in mijn bedoeling om het concept van deze ruim begrepen rechtse of conservatieve revolutie met haar vele vertakkingen als raamwerk voor de 'historische werkelijkheid' op te dringen, er mensen en bewegingen in te proppen. Het is alleen bedoeld als instrument om het verleden te ontleden en te begrijpen. Elke onthulling is echter tegelijk een verhulling, het kan geen kwaad dat te blijven beseffen.

De conservatieve reactie tegen het liberalisme ging wel vooraf aan die tegen het socialisme en het communisme. Ook het fascisme was, zoals gezegd, slechts het product van een al sinds het einde van de 18e eeuw woekerend antiliberalisme, anti-individualisme, antikosmopolitisme. Een inhoudelijke affiniteit tussen bepaalde socialisten, die ook het fascisme geïnspireerd hebben enerzijds, en reactionaire strekkingen die zich afzetten tegen de erfenis van de Verlichting anderzijds, was dus niet geheel onbestaan- de. Daarin schuilt ook het bevreemdende mengsel van modernisme en antimodernisme van fascisme, nazisme en aanverwante stromingen.

Dat fascisme en nazisme tijdens het interbellum niet de enige representanten van de conservatieve revolutie waren, wil ik concreter toelichten via een korte wandeling door het ideologische landschap in het Vlaanderen van die periode. Ik zal daarbij trachten aan te geven waar de raakpunten met Hendrik De Man lagen.

Die 'wandeling' kan niet voorbijgaan aan het bij uitstek katholieke karakter van Vlaanderen. Geen enkele katholieke intellectueel kon zich onttrekken aan de pijlers van de

DEUXIÈME ANNÉE. — N° 3.

Le numéro : 2 francs
(En France : 3 fr. français)

VENDREDI 17 JANVIER 1941.

Voilà

GAZETTE HEBDOMADAIRE DE LA BONNE HUMEUR
PARAISANT LE VENDREDI

Le professeur Henri de Man

Karikatuur van de intellectueel De Man in het satirische blad Voilà, 1941

katholieke leer, dus ook niet aan het corporatieve idee. De eigen invulling echter en de confrontatie met andere benaderingen van het meerduidige concept corporatisme tonen meteen ook de meerduidigheid van het fenomeen conservatieve revolutie. De regimes van Salazar, Mussolini, Dollfuss en Hitler gingen alle prat op één of andere vorm van corporatisme. Maar voor de katholieken in België ging het niet om een systeem vanuit de staat, maar om een organisatieprincipe van het middenveld in samenwerking met de overheid.

Ook De Man pikte het idee van het corporatisme op. Hij zag in het systeem van de middeleeuwse gilden en ambachten een voorloper van het socialisme. De verschillende economische sectoren en bedrijven wilde hij laten beheren door corporaties van werkgevers en werknemers en de verbruikscoöperaties zouden eveneens worden betrokken. De Senaat zou worden omgevormd tot een corporatieve kamer waarin de belangengroepen van het land waren vertegenwoordigd. Hij kantte zich met zijn corporatisme tegen etatisme en fascisme en had, net zoals katholieke corporatisten, tegelijk een drastische hervorming van het institutionele bestel, dat onmiskenbaar 19e-eeuws en liberaal was, op het oog.

Dat het katholieke traditionalisme en antimodernisme sinds eind 18e eeuw een plaats hadden in een ruim opgevatte conservatieve tegenstroming is duidelijk. Het was wel een *eigen* plaats met een haat-liefde tegenover fascisme en nationaal-socialisme.

Naast traditioneel-katholieken stonden nieuw-rechtse intellectuelen. Een jonge intellectueel als Victor Leemans, net als De Man socioloog maar vertrekkend vanuit een heel andere hoek, beriep zich op zijn katholieke overtuiging, maar paarde die aan een radicalere rechts-revolutionaire opstelling. Zijn Vlaams-nationalistische en radicaal-rechtse keuzes hebben hem ook binnen het katholieke kamp veel afwijzing opgeleverd. Vanaf 1936 functioneerde hij binnen het Vlaams Nationaal Verbond (VNV). Centraal in zijn visie stond het concept van het organische volk, een volk dus zoals een lichaam: 'natuurlijk' tot stand gekomen en opgebouwd uit ongelijke, specifieke en elkaar aanvullende delen. Het volk was voor hem, net als voor één van zijn grote inspiratoren, de Duitse socioloog Hans Freyer, het enige overgebleven revolutionaire element in de moderne, industriële maatschappij. Zijn openlijk geëttalleerde elitarisme stond in verband met dit bij uitstek populair aandoend concept als volk, waarmee geenszins het numerieke kiezerspubliek bedoeld werd, maar meer een aan de toen heersende werkelijkheid vreemd idee. Het kwam er dus op neer dat het vage idee 'volk' diende om iedereen in de pas te houden en de leiding van een elite erover te verzekeren. In Leemans' niet echt helder relaas zie ik telkens twee polen opduiken: die van het katholieke traditionalisme van zijn afkomst en die van de oprukkende moderne wereld met zijn uitdagingen en bedreigingen en de nieuwe rechtse stromingen die daarvoor een alternatief leken te bieden. Nationaal-socialisme en fascisme, maar evengoed de denkbeelden van een Ernst Jünger of een Oswald Spengler, inspireerden hem tot een jong-conservatisme dat de geïndustrialiseerde samenleving terug in organische banen zou leiden. Een samenleving waarin het volk het sleutelbegrip

werd voor de juiste verhouding tussen persoon en gemeenschap: ieder maakte wel aanspraak op een zeker respect als mens zolang hij of zij zich maar inpaste in het geheel. Een samenleving waarin solidariteit zou heersen zonder socialistisch te zijn. Waarin het spirituele niet los zou staan van, maar verbonden zou zijn met het gezonde leven, want de bestaande industriële en verstedelijkte maatschappij met haar zeden en gewoonten gold als decadent. Waarin de totale staat zijn kracht zou bewijzen door juist niet totalitair te zijn, een mogelijkheid waarop de Duitse rechtstheoreticus Carl Schmitt hem gewezen had. En meer van dat wolligs. Hol en bombast, maar wel revelerend voor de dilemma's van een katholieke intelligentsia die een nieuwe wereld wilde, de moderne wereld vermolmd noemde en die toch conservatief was.

De jong-conservatief Leemans vond De Mans ideeën over nationalisme en socialisme best interessant. Maar het nationalisme en het antimaterialisme ervan gingen hem nog niet ver genoeg. Hij stond dan ook dichter bij fascisme en nazisme dan bij democratisch socialisme. Het primaat van de politiek en de nationale gemeenschap op economische vooruitgang was bij Leemans nog stroever dan bij De Man.

Robert van Roosbroeck, historicus en Vlaams-nationalist, heeft in 1935 het rechts-revolutionaire gevoel in wazige termen beschreven in zijn boek *Revolutie over Europa*. Van Roosbroeck engageerde zich als jongeman na de Eerste Wereldoorlog in de Clarté-beweging en de Frontpartij. Daarmee was hij niet de enige 'linkse' die uiterst rechts eindigde. In het geval van Van Roosbroeck was dat bij de DeVlag. Om dat eigenaardig fenomeen te vatten kan men er zich niet vanaf maken met te stellen dat dergelijke figuren niet echt links zijn geweest. Niet echt communistisch of sociaal-democratisch misschien. Maar links is zo vaag als term dat hij net zo goed betrekking kan hebben op het verzet tegen de gevestigde burgerlijke verhoudingen, tegen 'la Belgique à papa', als tegen de primauteit van de vrije markt. Opmerkelijk is in alle geval dat Van Roosbroeck een verband legde tussen zijn beweging en de revoluties van de eeuw daarvoor. Zijn ideële sfeer was getekend door flamingantisme eerst, een activistisch avontuur tijdens de Eerste Wereldoorlog, met als gevolg een sanctie na de bevrijding, een afkeer van de oude samenleving, een verhard en revolutionair geworden nationalisme dat blijkbaar geen of onvoldoende aansluiting vond bij de grote en sterk omkaderde socialistische beweging.

De Man heeft het in zijn magnum opus, *Psychologie van het socialisme*, over de "verwante gevoelston" van de rode revolutie in Rusland en Mussolini's omwenteling in Italië⁽⁵⁾. Dit zegt ook iets over De Mans evolutie, met alle verschillen indachtig, en over de raakpunten tussen vertakkingen van socialistisch of revolutionair denken en nationalistische mythologie.

Als we die vreemde overgangen die zich soms van links naar rechts voltrokken willen begrijpen, moeten we ons misschien buigen over het karakter van het interbellum zelf. Bepaalde tendensen kunnen worden vastgesteld voor het interbellum, en meer bepaald voor de invloedrijke rechtse stroming, waarin mij een bepaalde 'antimechanistische' tendens opvalt. Ik bedoel daar het volgende mee. De klassieke liberale economie

was opgevat als een zelfregulerend en homogeen systeem, geleid door een 'invisible hand' en waarin door geen instantie mocht worden ingegrepen. Het marxisme, hoe tegengesteld ook aan de liberale principes, vertoonde op zijn beurt een mechanistische karaktertrek, bij de gratie waarvan zelfs de proletarische revolutie er uiteindelijk 'als vanzelf' zou komen. Een probleem van de 'brave, new world' was bovendien het fenomeen van de massa, gepaard aan de massale mechanisering en automatisering. Toen die twee grote systemen, liberalisme en communisme, beide kinderen van 1789 en opgegroeid in de 19e eeuw, niet helemaal bleken te voldoen - het liberalisme gold algemeen als uit de tijd, het communisme volgens velen als onmenselijk - was de tijd gekomen voor een ingreep. Een historisch, wilskrachtig en vitaal handelen. Of we nu termen gebruiken als vitalisme, voluntarisme, existentialisme of idealisme, belangrijk is dat het leven en de jeugd centraal stonden. Aan rechtse én linkse zijde. Er werden kansen geboden tot bepaald sterke daadkracht; daarbij kwam de uitdaging antikapitalistisch zonder marxistisch te zijn.

Een elementair kenmerk van de gestalten die de conservatieve revolutie aannam tijdens het interbellum was het irrationele en met name de weigering zichzelf te legitimeren in naam van algemeen geldige principes. Het principe van de mondiale homogeniteit van het liberalisme werd daarmee verlaten en de vorm die het marxisme eraan gaf niet aanvaard.

In 1939 maakte De Man dezelfde analyse van het parlementarisme als Carl Schmitt: het parlementaire halfmond was niet langer een forum voor rationele discussie tussen beschaafde burgers, zoals in de 19e eeuw, het was een lobbykamer geworden. Beiden zagen daarin geen aanleiding om de zeggenschap van het individu te versterken, maar wel om de overkoepelende staat sterker te maken, terwijl de enkeling als persoon organisch zou verankerd zijn in de gemeenschap.

Het inruilen van een discours van redelijkheid en universalisme voor één van macht en nationalisme werd natuurlijk naar perverse dieptepunten gevoerd door een beweging als die van Hitler. (Daarom was het katholieke antimodernisme, dat zijn oorsprong reeds veel vroeger vond, toch al veel meer universalistisch georiënteerd.)

De filosoof Herman Jan De Vleeschauwer, professor aan de universiteit van Gent, bracht met name de verwarring in de hedendaagse filosofie voor het voetlicht. Een verwarring met als centraal kenmerk de verwerping van rationalisme en positivisme. Tijdens de oorlog stond hijzelf met beide voeten in de collaboratie. De door hem opgemerkte opgang van nieuwe mystiek en nieuwe zingevingen stond allerm minst los van de lijnen die door de conservatieve revolutie in haar jongste vormen werden gevolgd. De respectabele kwaliteiten van een intellectueel liepen in dit geval, en niet alleen hier, over in bedenkelijke politieke keuzes.

Ook Max Lamberty, de zogenaamde filosoof van de Vlaamse Beweging, heeft de ideologische evoluties tegen de achtergrond van het Europese denken in het algemeen en hier het Duitse in het bijzonder willen verklaren. Denkbeelden, begrippen en hun onderlinge combinatie kunnen een eigen dynamiek ontketenen voor we het zelf beseft-

fen. Ik denk dat dit inderdaad opgaat voor bijvoorbeeld de grijze zone rond de begrip-
pen volk en ras in het spreken en denken van toen. Waar Lamberty stond is voor mij
niet ondubbelzinnig duidelijk. In de flamingantische sociaal-democratie? Met zijn
idealistische benadering van maatschappelijke fenomenen was hij wel verwant aan De
Man. In zijn geschrift *Heerschappij en nood der ideeën of Twintig jaar Europeesche geschiedenis* uit
1935 leek hij de hoop op een nieuw religieus bewustzijn uit te spreken. De Man
vertoonde eveneens respect voor het geloof. In elk geval zag Lamberty slechts heil in
een nieuw, de mensheid omvattend idee dat een alternatief kon bieden voor andere
waanideeën. Het socialistische idee?

Zó gezien vertoefde een figuur als De Man met zijn evoluerende opvattingen over
socialisme slechts in de nabijheid van en nooit echt in de revolutie van rechts. Maar
zijn herformulering van het socialisme is wel totstandgekomen binnen een specifieke
ideeënhistorische context; deze die ik zonet heb proberen te schetsen. Een context
waarin de neiging zich zoveel mogelijk te onttrekken aan de economistische en mate-
rialistische vertogen van al of niet marxistisch links en gematigd rechts en greep op de
complexe moderne wereld te krijgen opvalt. Ont-economisering dus. Volk, ras, maar
ook ethos, waarden, traditie, gemeenschap,... als alternatieven voor economische groot-
heden. Wie de economie nationaliseert of socialiseert doet al aan onteconomisering:
politieke criteria overwoekeren al gauw economische beleidslijnen. Ik kom daar nog
op terug.

De intellectuelen die ik bestudeerd heb werden haast allen geboren tussen 1880 en
1900. De jongsten behoorden tot de zogenaamde 'generatie 1914', voor wie de oorlog
een 'fait primitif' was, een gebeurtenis die de kijk op de wereld tekende. Dat conflict
heeft niemand onberoerd gelaten. Het heeft duidelijk gemaakt welke de structurele
zwaktes waren van de samenleving daarvóór. Het heeft nieuwe politieke maar ook
dieperliggende sociologische, culturele en mentale problemen tevoorschijn geroep-
pen. Voor Vlaanderen was er bovendien het activisme dat de Vlaamse Beweging radica-
liseerde en vele Vlaamsgezinden sowieso in een conflictrelatie met de Belgische en
burgerlijk-liberale samenleving bracht.

Waren de intellectuele woordvoerders van de Nieuwe Orde revolutionair en dus op
hun manier progressief? Een vraag die een taboekarakter heeft. Zij is bevreemdend en
onrustwekkend omdat we gewoon zijn progressiviteit als een in aanleg eenduidig
positief concept te beschouwen. Maar hoeven we bang te zijn van die vraag, ook al
willen we verontschuldigen noch veroordelen wat we ideologisch onaanvaardbaar
vinden? Neen denk ik, als we inzien dat progressiviteit in een volstrekt waardenneu-
traal opzicht kan begrepen worden, dat zij meerdere gezichten heeft en dat men er
verschillende kanten mee op kan.

Bij dit alles is het nog maar de vraag of De Mans teruggrijpen naar het reële humanisme
van de jonge Marx (wiens vroege geschriften pas in 1927 waren ontdekt) moet begre-
pen worden als een opmaat van een ruk naar rechts. Zijn opvatting was dat humanisti-

sche ideeën die eens door de burgerij gedragen waren, zoals vrijheid, gelijkwaardigheid en menselijke waardigheid, opnieuw moesten gevaloriseerd worden in het teken van een socialistische hervorming. Het is natuurlijk erg verleidelijk om met De Mans latere evolutie in het achterhoofd deze herziening van het marxisme als een pleidooi voor een gevoelsmatige, irrationele revolutie te beschouwen, een revolutie die qua karakter en symboliek verwant zou zijn met het fascisme. Maar dan moet men wel bereid zijn tot grove simplificaties, die vandaag nog alleen leven bij enkele nostalgische orthodoxe marxisten.

De religieuze connotatie van het woord orthodox lijkt me wel treffend. De onvolprezen Duitse essayist Sebastian Haffner (Raimund Pretzel) schreef in zijn memoires heel raak over de verknochtheid na de Eerste Wereldoorlog van een belangrijk deel van de Duitse arbeidersmassa aan Sint-Marx, de door hem geprofeteerde onontkoombare ondergang van het kapitalisme en de triomf van de collectivistische samenleving⁽⁶⁾. Dit blinde geloof, zo stelde Haffner vast, heeft haar ongeschikt gemaakt voor enige actieve ingreep in Duitslands politieke lot in de jaren '30. Dat het humanistische socialisme ertoe strekte de onderdrukten in slaap te wiegen is dan ook een misplaatst verwijt van deze zijde. Marxisme werkte niet alleen als opium voor het socialisme, maar ook als opium voor de democratie. Het is dan ook belangrijk voor een eerlijke beoordeling van De Mans houding en die van anderen, om niet te vergeten dat het attentisme van de Belgische communisten na 28 mei 1940 tot minstens begin 1941 eveneens dubbelzinnig was. Stalin was nog tot de aanvang van operatie-Barbarossa in juni 1941 Hitlers objectieve bondgenoot.

Zo is het ook niet meer dan consequent om de totalitaire tendensen die Eric Rosseel, professor arbeidspsychologie aan de VUB, in elke vorm van ethisch socialisme meent te onderkennen⁽⁷⁾, als minstens even kenmerkend te bestempelen voor socialisme en communisme in het algemeen. Want bij die stromingen of vertakkingen ervan wordt altijd in naam van het collectief en van één of ander algemeen belang aan de vrijheid gemorreld. De zogenaamde positieve vrijheid wordt dan altijd uitgespeeld tegen de eerder negatieve vrijheid van het liberalisme.

De Man, zijn plan en de tijdgeest

De Mans sterk flamingantische, ja zelfs zijn federale opstelling vanaf 1938 kwamen niet alleen voort uit overtuiging, maar hadden ook ongetwijfeld tot doel de politieke agenda bij te benen. Hetzelfde kan gesteld worden van zijn wending naar de middenklassen al enkele jaren daarvoor. Is dat fascisering? Zijn erkenning en waardering van nationale gevoelens ontspoorde nooit in extremisme. Inzake nationalisme en Vlaamse kwestie was hij gematigd. Daar zie ik geen verband met de extreme posities binnen of buiten de rechtse revolutie. Maar terwijl hij zich aanvankelijk een tegenstander van fascisme toonde en bereid was mee te draaien in de parlementaire democratie, is zijn houding

Hendrik De Man op één van zijn vele meetings over het plan, Aalst, ongedateerd

tegenover het parlementarisme vanaf 1937 op zijn minst cynisch. (Waarbij ik in het midden laat hoeveel van zijn partijgenoten zich in de eerste plaats socialist dan wel sociaal-democraat noemden.)

Ik heb al herhaaldelijk gewezen op het aanvoelen van De Man en anderen van de overlappingen van socialisme en fascisme en aanverwante stromingen. Ik heb het daarbij uiteraard niet over een absurde gelijkstelling van beide. Maar het percipiëren van gemeenschappelijk terrein heeft De Man er volgens mij in niet geringe mate toe gedreven het socialisme bij te sturen om geen terrein te verliezen. Uiterst-rechts was in zijn ogen een uitdaging voor het socialisme en dat is veelbetekenend. De Man was niet antisocialistisch, niet principieel elitair communautaristisch of antirationalistisch, maar wel antiliberaal. Bepaalde nieuwe klemtonen inzake elite en gemeenschap hebben bovendien terecht vragen opgeroepen. Ze kunnen mee een verklaring bieden voor zijn nefaste keuze in 1940.

Bij het wikken en wegen van De Mans standpunt in 1940 blijft het eveneens belangrijk oog te hebben voor de houding van de actoren tegenover de revolutie van rechts vóór de oorlog: deze was mee bepalend voor de mate van bereidheid tot samenwerking met de Duitse bezetter in 1940 en daarna. Zo wou de regering-Pierlot, toen na de Franse overgave alle hoop verloren scheen, naar België terugkeren en zich verzoenen met Leopold III. Maar dit voornemen werd al in een verder stadium gemaakt dan de bereidheid tot overgave van Leopold III en zijn raadsman De Man. Er was bij de eerste sprake van een grotere weerstand tegen samenwerking of een vergelijk met nazi-Duitsland dan bij de laatsten. Hun vooroorlogse opvattingen over de parlementaire democratie waren daar niet vreemd aan.

Uit het voorgaande wil ik één onderdeelje, namelijk het plan, verder uitwerken om aan te geven op welke lijn men De Man volgens mij moet plaatsen. Ik ga verder in op de betekenis van nationalisering of socialisering van de economie binnen een tijdgeest die niet ophield met het interbellum. Het plan voorzag een versterking van het gezag, impliceerde een verzwakking van het parlement en de partijen, bouwde voor een deel het corporatisme in de staatsstructuur in en stevende af op een ingrijpende overheidsinmenging in de economie.

Nog veelzeggender dan een beoordeling ervan achteraf is het oordeel dat tijdgenoten nog vóór de oorlog uitspraken over de socio-economische herstructurering die het plan voorzag en over de ideologische omkadering ervan. Emile Vandervelde, voorganger van De Man als BWP-voorzitter en socialistisch reformist, kon zich niet vinden in het plansocialisme onder meer wegens de grote staatsmacht die het inhield. Bij Camille Huysmans, een zwaargewicht binnen de BWP, viel wat hij als de verrechtsing van De Man beschouwde, niet in goede aarde. Hij stond met die afwijzing niet alleen⁽⁸⁾. De liberaal Marcel-Henri Jaspar wilde wel voorbij het marxisme gaan met De Man, maar niet tot aan het fascisme⁽⁹⁾. Ook de liberale ULB-hoogleraar, Hubert Speyer, was weliswaar bereid om het corporatisme tegemoet te komen door de installatie van advies-

raden van werkgevers en -nemers, maar vond gevolmachtigde commissarissen met regeringsbevoegdheid toch wel wat ver gaan. De soevereiniteit van het parlement bleef in zijn model centraal staan. Zelfs een katholieke intellectueel als Florent Peeters, tegenstander van Hitler maar leiders als Salazar en Dollfuss niet ongunstig gezind, wees op het totalitarisme van het Plan van de Arbeid.

Toch kreeg De Man de BWP en het Belgische Vakverbond (BVV) mee: tussen 1935 en 1939 vond onder zijn impuls een ommekeer in hun gelederen plaats tegenover de bedrijfsorganisatie, die het sociale overleg op paritaire basis wilde institutionaliseren. In 1939 steunden zij de wet-Heymans dienaangaande en het lag uiteindelijk aan werkgeverszijde dat deze er niet kwam. Jef Rens, die zich in 1940 scherp zou distantiëren van De Man en diens besluit tot ontbinding van de BWP, en die in de Belgische emigratie tijdens de oorlog een belangrijke rol zou spelen, stond vóór deze pijnlijke scheiding der geesten zij aan zij met De Man.

Maar laat ons het ruimere perspectief van de tijdgeest die naar nationalisering of socialisering van de economie (of van de samenleving in haar geheel) tendeerde niet uit het oog verliezen. Bij de vaststelling van de niet onwelwillende belangstelling in alle bevolkingslagen voor de politieke evoluties in landen als Duitsland en Italië, is het mij niet te doen om wie dan ook uit of in de wind te zetten, noch om de indruk te wekken dat protest ontbroken zou hebben. Wel stel ik een groot debat vast waarvan de kiemen natuurlijk al gelegd waren vóór de Eerste Wereldoorlog, maar dat pas na 1918 echt op gang kwam om in de jaren '30 zijn hoogtepunt te bereiken. Samengevat ging het om een aanval op het liberale, burgerlijke maatschappijmodel, een erfenis uit de voorgaande eeuw, een model dat volgens velen er onvoldoende of niet snel genoeg in slaagde de nieuwe, emanciperende sociale lagen op te nemen, de kloof tussen werkende en bezittende klasse te dichten, en de werkende klasse ervan te overtuigen dat ook haar belang en toekomst gelegen was in het onversneden parlementarisme, als dit maar bereid was consequent te zijn met de eigen beginselen. Door links en vooral uiterst-links werd de markt niet beschouwd als de plek waar het arbeidersbelang het beste gediend werd, evenmin als het parlementaire halfgrond. Gematigd links dacht voorlopig te kunnen volstaan met sociale wetgeving en sociaal overleg, waarvoor het pragmatische België inderdaad het geschikte terrein bood. Het plansocialisme van De Man en anderen wilde dieper ingrijpen, zonder weliswaar over te gaan tot collectivisering, maar wel door het verregaand aan banden leggen van de liberale economie. De overheid moest investeren, nationaliseren, reguleren in naam van het collectieve belang. De planisten kregen electoraal de wind in de zeilen toen het socialistische reformisme niet meer scheen te volstaan.

Aan conservatieve zijde, extreem of gematigd, viel evenzeer een hang naar dirigisme en corporatisme (met eigen accenten) te bespeuren, zij het om deels andere motieven. De nationalisering van de samenleving vond ook plaats in landen die niet onder de laars van fascisme of communisme lagen. Die evolutie voltrok zich in de jaren '60 en er kan gesteld worden dat vanaf de jaren '30, toen de naam Keynes al op ieders lippen lag, tot

ver na de Tweede Wereldoorlog er in dit opzicht een onafgebroken lijn liep. In de traditionele geschiedschrijving bestaat nog teveel de neiging om 1945 te beschouwen als het begin van een nieuw hoofdstuk, maar dat verdient dus enige correctie.

Jef Rens, die ik al vernoemde, stond tijdens de oorlog aan de andere kant van het front dan De Man. Hij was secretaris-generaal van de 'Commission pour l'Etude des Problèmes d'Après-Guerre' (CEPAG), die actief was van 1941 tot 1944⁽¹⁰⁾. Deze commissie werd opgericht door de Belgische regering in ballingschap en stond in voor het voorbereiden van de naoorlogse economische en sociale ordening van België. Niet toevallig zaten er een aantal demanisten in, zoals naast Rens, Paul-Henri Spaak en Max Buset. Voorzitter was niemand minder dan Paul Van Zeeland, de katholieke tegenhanger inzake devaluatie- contra deflatiepolitiek, structuurhervormingen en overheidsinmenging. De geest van De Man waarde net als die van Keynes door deze commissie. De impact ervan op de besluitvorming na de bevrijding mag waarschijnlijk niet overdreven worden, maar vertolkt wel een tijdgeest en die geest zou op langere termijn doorzetten. De beginselverklaring van de commissie is verhelderend: tussen liberalisme en totalitarisme moest een derde weg bewandeld worden. Weer eens een derde weg, een oude en toch altijd weer voor nieuw gebruikte formule.

De continuïteit van het vooroorlogse debat en de evolutie na 1945 worden nog duidelijker als men inziet dat de overlegeconomie ook wezenlijk neocorporatistische kenmerken had, dat ze voortbouwde op de plannen tot bedrijfsorganisatie van het decennium vóór 1940. Dit neocorporatisme kwam voort uit het conservatieve, antiliberaal discours en werd na 1945 vooral gedragen door de christen-democratie. Door haar progressieve, sociale en democratische gezicht was zij precies de meest invloedrijke vertolker en voortzetter van dit drastisch aangepaste gedachtegoed.

Rechtse en linkse verstaatsingstendensen en controle-ijver gingen zij aan zij in dit decennialange proces. Frappant voorbeeld: de in 1933 door het Mussolini-regime opgerichte staatsholding 'Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI)' bleef na 1945 bestaan en groeide zelfs uit tot Italië's grootste werkgever, die de nationale economie nog niet weinig controleerde.

In tegenstelling tot de opportunistische toenadering van zelfverklaarde liberalen tot het fascisme, die zich zodoende alleen maar verwijderden van de principes waarop ze beweerden te steunen, was er bij katholieken en ook wel bij socialisten een affiniteit met een aantal oogmerken van rechts-revolutionaire bewegingen en regimes, welke wezenlijke verschillen er daarnaast ook mochten bestaan.

Zowel De Mans nationale socialisme als de gemengde economie van na de oorlog konden alleen maar succesvol zijn bij de gratie van een sterke overheid die een welomschreven territorium controleerde zonder grensoverschrijdende invloeden. Dit hoefde helemaal geen aanleiding te zijn voor eng nationalisme of erger. Wel ging de kracht van deze systemen teloor door de impact van een internationale economie die grens noch autoriteit kende. De altijd al precaire relatie tussen intern en extern evenwicht: een sociaal uitgebalanceerde en gecorrigeerde samenleving aan de ene kant en een

stabiele wereldhandel aan de andere, dwong tot keuzes. De Man en de socialisten hadden met de nationalisering van het krediet niet in de eerste plaats de handhaving van de vaste wisselkoersen op het oog, maar veel meer een soepele financiering van hun ambitieuze maatschappelijke projecten, het behoeden van de binnenlandse markt en volledige werkgelegenheid. Wanneer hij na de oorlog pleitte voor een mondiale economie koppelde hij die aan de oprichting van mondiale organisaties en nationalisaties van bedrijven en sectoren (men zou bij deze wereldwijde socialisering dan kunnen spreken van mondialisaties). Aan het planisme zelf veranderde hij dus niet zoveel, hij verruimde het alleen. De gemengde economie is trouwens de facto, in tegenstelling tot zijn voorstellen, totstandgekomen binnen nationale staten. Ook nu klinken binnen ruimere regionale verbanden, zoals de Europese Unie, pleidooien voor protectie en inmenging van de EU-overheid die een continentaal planisme denkbaar maken.

Het hele actuele debat rond de globalisering gaat daar onder meer ook over. In de zeer heterogene groep van antiglobalisten treft men zowel extreem en klein links als extreem rechts aan. Hun onderlinge radicale tegenstellingen wil ik niet onder tafel vegen, evenmin als hun onmiskenbare verbanden. De verwijten aan het IMF, de Wereldbank en de Wereldhandelsorganisatie roepen herinneringen op aan De Mans aanklacht tegen wat hij noemde de geldmuur van de 'haute finance' en de plutocratie.

- (1) Dit artikel geeft de lezing weer die ik hield tijdens de studiedag van de Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik De Man op 17 november 2001. Zowel die lezing als dit artikel zijn gesteld in mijn persoonlijke naam en de vermelding van mijn beroepsactiviteit bij de Nationale Bank van België is dan ook uitsluitend ter informatie. De originele tekst van deze lezing werd gepubliceerd in het *Bulletin van de Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik De Man*, 27(november 2001), pp. 74-88. Voor dit artikel werd hij hier en daar aangepast of ingekort. Voor gedetailleerde referenties van de bronnen voor dit onderzoek verwijs ik naar mijn boek: *Revolutie van rechts en intellectuelen in Vlaanderen tijdens het interbellum. Ideeënhistorische bijdragen*, Leuven-Leusden: Acco, 1999 en mijn artikel: Voor de natie, tegen het nationalisme. Hendrik De Man en de Vlaamse beweging. In: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 57(1998)4, pp. 193-215. Alleen naar werken die daarin niet vermeld staan, wordt verwezen in voetnoot.
- (2) M. BARRÈS, Que faut-il faire? In: *Le Courrier de l'Est*, 2e série, 12.05.1898; E. CORRADINI, Principii di nazionalismo. In: *Discorsi politici (1902-1923)*, Florence, 1923, pp. 100-101, het gaat om een rede gehouden op 3 december 1910 op het Nationalistisch Congres van Florence; Z. STERNHELL e.a., *Naissance de l'idéologie fasciste*. [Paris]: Fayard, 1989, pp. 34-35, 455, noten 18-19.
- (3) In de briefwisseling tussen De Man en Mussolini (het gaat om welgeteld twee brieven met een geringe informatieve waarde: Mussolini aan De Man op 23.08.1930 en De Man aan Mussolini op 21.07.1930) ziet Sternhell genoeg aanwijzingen om verzekerd te zijn van de ideologische verwantschap van beide mannen. Z. STERNHELL, *Naissance [...]*, pp. 438-439. Zijn these met betrekking tot onder meer De Man heeft hij daarvoor al uiteengezet: Z. STERNHELL, *Ni droite, ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Paris: Seuil, 1983.
- (4) Zie bv.: D. PELS, De redelijkheid van het fascisme. In: *Socialisme en democratie*, 39(februari 1982), pp. 58-68.
- (5) L. MAGITS (ed.), *Hendrik De Man. Persoon en Ideeën II. Psychologie van het socialisme*, Antwerpen-Amsterdam: Standaard Uitgeverij, 1974, p. 166.
- (6) S. HAFFNER, *Het verhaal van een Duitser 1914-1933*, Amsterdam: Roularta, 2000, p. 73.
- (7) E. ROSSEEL, *Ethisch socialisme in Vlaanderen*, Brussel: VUBPress, 1996.

- (8) J. HUNIN, *Het enfant terrible Camille Huysmans 1971-1968*, Amsterdam: Kritik, 1999, pp. 326-330.
- (9) J. HUNIN, *Het enfant [...]*, p. 329. Jasper had het over *Au-delà du marxisme*, de titel van de Franstalige uitgave van De Mans *Psychologie van het socialisme*.
- (10) D. DE BELLEFROID, *La commission pour l'Etude des Problèmes d'Après-Guerre (C.E.P.A.G.) 1941-1944*, UCL, licentiaatsverhandeling, 1987.